

УДК 343.98

*В. В. Тіщенко, А. А. Барцицька***СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ КРИМІНАЛІСТИКИ**

Інформаційним відображенням рівня розвитку криміналістичної науки є процес постійного вдосконалення її понятійно-категоріального апарату, що відбувається шляхом уточнення існуючих та запровадження нових криміналістично інтерпретованих понять. Науковою проблемою є визначення їх змісту, теоретичного та практичного значення, а головне — місця в термінологічному апараті криміналістичної науки шляхом встановлення зв'язків між ними. Адже з позицій системного підходу мову науки необхідно розглядати не тільки як сукупність мовних знаків, але й сукупність структурних зв'язків між ними, що утворюють їх цілісну систему [1, с. 41].

Результатом досліджень історичного шляху розвитку науки є встановлення особливостей формування її понятійного апарату, що відбувається шляхом асиміляції понять із інших сфер наукових знань [2, с. 48; 3, с. 12]. Визначена тенденція знайшла своє відображення і в криміналістиці. Одним із напрямків розвитку понятійно-категоріального апарату криміналістичної науки є запозичення понять із інших сфер наукових знань. Зокрема, із технічних наук, результатом чого стало становлення категорії «криміналістична техніка». Похідними з військової науки є поняття «тактика», що вже стало традиційним для криміналістичної науки, та поняття «стратегія», що останнім часом досить поширене в криміналістичній літературі та поступово входить у науковий обіг [4, с. 11—18]. Первісний зміст наведених понять становить особливий інтерес, оскільки найбільш вдало відображає сутність процесів, що входять до предмета дослідження криміналістичної науки. Застосування понять із інших сфер наукових знань привносять в криміналістику власний зміст, проте не є механічним їх пристосуванням. Вирішальне значення має експлікація понять відповідно до нового об'єкта дослідження [2, с. 48].

Важливим методологічним завданням на шляху визначення наукового поняття є не тільки з'ясування його змісту, але й співвідношення із суміжними поняттями, виявивши його місце в їх ієрархічній системі. Адже кожне наукове поняття існує в мові науки не ізольовано, само по собі, а лише в системі пов'язаних із ними понять, що належать до одного й того самого предмета вивчення, і лише в цій системі вони набувають свого смислу і значення [5, с. 30–31]. Вихідним положенням у дослідженні понятійно-категоріального апарату будь-якої науки є традиційний поділ його складових елементів за обсягом та ступенем наукової значимості: на терміни, поняття та категорії науки. Останні мають особливе значення як такі, що виявляють внутрішню сутність досліджуваних предметів та носять загальний характер.

Під терміном зазвичай розуміють слово або словосполучення, що достеменно визначає поняття в певній сфері наукового знання [6, с. 4]. Під криміналістичним поняттям розуміють образ, що відображає суттєві ознаки предмета чи явища, що входить у предмет дослідження криміналістичної науки. Найбільш широкі, найбільш значимі для науки і практики поняття криміналістики визначають криміналістичними категоріями [7, с. 42]. Розгалужений понятійно-категоріальний апарат криміналістики не є довершеним, про що свідчить досить високий рівень розвитку науки. На шляху його формування спостерігаються тенденції поступової зміни понятійної форми, зокрема «криміналістичної тактики», що первісно визначалася як «кримінальна тактика», а згодом «слідча тактика», поступово набувши сучасного визначення. Ще одним напрямом розвитку понятійного апарату криміналістики є впровадження нових понять, що зазвичай визначаються через вже існуючу термінологію, у деякому вигляді змінюючи первісний зміст та їх понятійну форму. Вказана тенденція стосується і запровадження в криміналістику поняття «технологія».

Первісно термін «технологія» з'явився в інженерно-технічній сфері. За його допомогою надавався опис процесу переробки сировини, матеріалів, способів виготовлення продукції, що відповідає певним характеристикам (стандартам) за своїм призначенням, функціями, якістю тощо. В подальшому зміст цього поняття поширився на сфери не тільки виробничої, але й суспільної, інтелектуальної діяльності і досліджувався в політології, соціології, праві та інших сферах наукових знань. Взагалі там, де необхідний поетапний і послідовний опис певних дій, застосування відповідних методів, засобів, ресурсів для вирішення складних завдань та отримання відповідного результату.

Необхідним є з'ясування наукового значення, що поступово набуває поняття «технологія» в системі криміналістичної науки на сучасному етапі. Зокрема, В. О. Образцов, визначаючи предмет науки, вказує на пошукові та пізнавальні технології та засоби збирання, перевірки та реалізації суб'єктами кримінального переслідування доказової та орієнтуючої кримінально-релевантної інформації [8, с. 9]. Досить спірним

є віднесення засобів та технологій до предмета науки, що є результатом окремих проявів загальних закономірностей, проте така спроба вказує на підкреслену наукову значимість, що поступово набуває технологія.

О. О. Ексархопуло пропонує розглядати криміналістичну технологію як узагальнюючу категорію для визначення вчення про розслідування та розкриття злочинів: «Криміналістичне вчення про засоби та способи пізнання події злочину (Криміналістична технологія)», що об'єднує традиційні розділи криміналістики [9, с. 108]. Відомі спроби деяких авторів виокремити криміналістично-технологічний підхід у криміналістиці [10, с. 17]. Проникнення технологічного елемента в предметно-об'єктну сферу криміналістичної науки та її узагальнюючий характер свідчать про набуття вказаним питанням методологічного значення, що створює основу для зведення «технології» до категорії криміналістичної науки.

Так, В. О. Образцов наводить структуровану систему криміналістичних категорій: загального, особливого та окремого рівнів. Найбільш загальний рівень для криміналістичної науки поданий категоріями, які мають загальне наукове значення, відображають явища, процеси, предмети, формуючи загальну характеристику феномена, що визначається предметом науки. Криміналістичну технологію автор відносить до категорій «загального рівня», що відіграє особливу роль та має значення для всіх розділів та напрямів криміналістики [8, с. 74]. На нашу думку, позиція автора заслуговує на увагу, адже має такі передумови: по-перше, саме виникнення поняття «технологія» в криміналістиці не є випадковим «віянням часу», про що свідчить його фактичне існування в інших понятійних формах та складний шлях його поступового формування, що є скоріше приведенням у відповідність наявного змісту до сучасної форми вираження; по-друге, значний науковий інтерес дослідників до криміналістичної технології, що зумовлений не тільки насправді перспективним напрямом наукових досліджень, але й практичною необхідністю запровадження нових механізмів управління та організації, пошуку оптимальних форм інформаційного дослідження в різних сферах криміналістичної діяльності. Все це спонукало до виокремлення категорії «криміналістична технологія», що має особливе теоретичне та практичне значення для окремих напрямів криміналістичних досліджень та науки в цілому.

З'ясовуючи наукову значимість криміналістичної технології та її статус в системі понять криміналістики, необхідно також враховувати загальний критерій категоріальності наукових понять, яким виступає детермінована потребами практики необхідність їх використання для розвитку наукового знання, фундаментальність їх логіко-гносеологічної і методологічної ролі в пізнанні, що пов'язана з високим рівнем узагальнення в них явищ дійсності, їх властивостей та відносин [11, с. 88]. Криміналістична технологія як категорія криміналістичної науки має загальне наукове значення для всіх розділів криміналістики, про що свідчить виокремлення самостійних напрямків наукового дослідження

технологій відповідно до традиційної системи криміналістики: у системі загальнотеоретичних положень, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики.

Не менш важливим є те, що проникнення криміналістичної технології у всі розділи криміналістики не обмежується загальними теоретичними положеннями, а виявляється й у суто прикладних аспектах. Закономірним наслідком такого виявлення є виділення криміналістичної технології в системі експертної діяльності, вирішення окремих завдань та діяльності з розслідування злочинів у цілому. Разом із тим неоднозначність розуміння поняття «криміналістична технологія» є значною перешкодою на шляху систематизації наукових знань та їх подальшого практичного застосування.

Поняття «технологія» носить міждисциплінарний характер, адже знаходить своє місце не тільки в технічній сфері, але й в системі суспільних наук. Використання поняття «технологія» досить влучно відображає сутність та провадження чітко регламентованих процесів шляхом поступової їх реалізації. Разом із тим необхідно враховувати і сферу його практичного застосування, що неминуче привносить специфічний зміст, тим самим корегуючи традиційне розуміння деяких понять. Отже, завдання полягає в тому, щоб правильно сформулювати поняття, яке адекватно виражає сутність предмета дослідження конкретної науки [12, с. 407–408].

У сучасній літературі подані різні підходи до розуміння змісту поняття «технологія» в системі криміналістики, що обмежуються визначенням лише певних орієнтирів. Зокрема, у криміналістичному розумінні технологія визначається як найбільш доцільний та ефективний спосіб здійснення деяких трудових операцій у певній послідовності [13, с. 84–85], вказується на опис технології (програми) виконання слідчих дій та прийняття процесуальних рішень [14, с. 140]. Також поширеним є визначення сутності технології в різних криміналістичних аспектах. Так, А. В. Шмонін, вирішуючи методологічні проблеми криміналістичної методики, наголошує на технології розслідування злочинів як функціонально обумовленої впорядкованої сукупності дій (діяльності), забезпечених необхідними ресурсами, що реалізуються відповідним суб'єктом у процесі розслідування злочинів [15, с. 365]. В. О. Юматов, досліджуючи технологічні та організаційні аспекти оптимізації діяльності спеціалістів та експертів у кримінальному судочинстві, здійснив спробу визначити зміст криміналістичної технології як нерозривно пов'язаного комплексу послідовних процедур, які виконуються нормативно зафіксованими способами дій з метою досягнення запланованої ефективності в діяльності з виявлення та розслідування злочинів [10, с. 28].

Попри значну увагу окремих науковців до криміналістичної технології, питання щодо її сутності, а головне — місця в системі криміналістики не можна вважати вирішеними. Зрештою, специфікою наукового пізнання є цілеспрямований характер, що обумовлено його предметом,

а отже, певним аспектом дослідження. Отже, будь-яка спроба охопити неосяжне неминуче призводить до деякої неповноти дослідження, зокрема щодо визначення криміналістичної технології, цього багатогранного та складного явища. Так, існує ціла низка проблем, що постають на шляху з'ясування сутності та значення поняття «технологія» на сучасному етапі розвитку науки. Пов'язане це як із об'єктивними чинниками, так і суто суб'єктивним сприйняттям окремими дослідниками нової для криміналістики дефініції. Особливо гостро зазначена проблема постає у світлі сучасних тенденцій щодо надмірної теоретизації окремих положень криміналістики, що супроводжується необґрунтованою підміною понять, у зв'язку з чим цілком вірно наголошується, що технічна заміна одного поняття на інше із збереженням того самого змісту не вирішує проблеми по суті, адже криміналістичним завданням є не технічна заміна поняття, а вирішення наукових проблем [15, с. 162]. Водночас варто погодитись із тим, що цілком виправданим є впровадження нових термінів у мову науки, що виражають новий зміст, для того щоб виключити небажані асоціації, неминучі при вживанні навіть уточнених слів повсякденної мови [1, с. 66].

Запровадження в понятійний апарат науки нового терміна завжди супроводжується неоднозначністю його розуміння та застосування в науковій літературі. Характерною ознакою цих процесів є ототожнення нововведених термінів, що дозволяє дослідникам виявити нові смислові грані вже відомих, традиційних понять. Разом із тим, однак, це вносить деяку плутанину та врешті призводить до їх невизначеності. Так, слід погодитись із думкою Д. В. Зотова щодо недоцільної підміни вже існуючих у науці категорій методу, методики, прийому, способу терміном «технологія», «довільне застосування якого не має під собою змістовної основи, а також не враховує історичної спадковості виникнення визначеної дефініції» [16, с. 85]. Нерідко технологію в криміналістиці ототожнюють із криміналістичною методикою процесу розслідування і тактикою слідчих дій, що здійснюються за умов відсутності протидії [13, с. 84–85], підкреслюючи тим самим операційний аспект виконання певних процедур.

На шляху з'ясування природи криміналістичної технології були зроблені спроби її відокремлення та визначення, що знову ж таки зводилось до утворення так званого замкненого кола, яке передбачає формулювання поняття через суміжні терміни та визначення, без належного їх розмежування та наукового обґрунтування [17, с. 225]. Отже, основні умови логічної правильності визначення поняття дотримуються не завжди, про що свідчить наступне формулювання. Так, Н. А. Замараєва визначає інформаційні технології як сукупність методів та засобів реалізації інформаційних процесів у різних сферах діяльності людини на базі електронно-обчислювальної техніки, засобів телекомунікації та систем зв'язку [18, с. 15]. Наведене визначення, звісно, не сприяє з'ясуванню сутності технології, значно обмежуючи її зміст навіть у суто про-

цедурному аспекті щодо застосування певних технічних засобів. Взагалі, визначення наукового поняття завжди є важким завданням, оскільки воно повинно в лаконічному вигляді виразити основну сутність та зміст досліджуваного об'єкта, дати формулювання критеріїв відмінності його від інших об'єктів [19, с. 445]. Також необхідно враховувати загальне визначення понять «метод», «спосіб», «прийом», що найчастіше застосовуються для визначення технології, підкреслюючи таким чином її функціональне призначення.

Попри усвідомлення практичної значимості поняття «технологія» та досить широке його застосування в науково-теоретичній літературі, до цього часу відсутнє його визначення, єдиний підхід до розуміння, а як наслідок — неозначене місце в системі криміналістичної науки. Зазначена проблема поглиблюється і тим, що більшість авторів застосовують поняття «технологія» в загальному семантичному значенні для визначення певного процесу, процедури виконання послідовних дій тощо. Зокрема, використання поняття «технологія» в навчальному посібнику за редакцією М. І. Єнікеева, В. О. Образцова, В. Є. Емінова обмежується лише змістовною назвою: «Слідчі дії: психологія, тактика, технологія» [20], що вказує вочевидь на технологічний характер слідчої діяльності, проте жодних пояснень щодо змісту та сфери застосування даного поняття автори не надають.

Окрім цього, технологія в більшості робіт носить очевидно допоміжний характер для опису операційного аспекту виконання окремих дій. Дещо звужений підхід перешкоджає з'ясуванню його криміналістичного змісту, адже сфера застосування будь-якого поняття впливає на його розуміння в залежності від конкретного предмета дослідження. Так, визначення технології вже не обмежується сукупністю виробничих процедур, що, однак, у загальному вигляді знаходить своє місце й нині.

Виникнення технологічного підходу в криміналістиці обумовлено всім ходом розвитку криміналістики та відповідає загальним закономірностям перетворення науки на певних історичних етапах. Основоположними законами розвитку криміналістики є: зв'язок та спадкоємність між існуючими та виникаючими криміналістичними концепціями; активне творче пристосування для цілей судочинства досягнень інших наук; обумовленість криміналістичних рекомендацій потребами практики боротьби із злочинністю та її вдосконалення на основі криміналістичних досягнень та прискорення темпів розвитку криміналістичної науки в умовах науково-технічного прогресу [21, с. 248–263].

Безперервний процес накопичення наукових знань криміналістики забезпечує її подальший розвиток, у процесі якого виникнення кожної «нової» наукової ідеї є логічним наслідком розвитку існуючих положень та науки в цілому. Підхід до розуміння тих чи інших положень, здавалось би традиційних для криміналістики, зазнає поступових змін, доповнюється, уточнюється та згодом приводиться у відповідність до рівня розвитку науки на певному її етапі.

Шлях становлення технологічної концепції в криміналістиці досить довготривалий, про що свідчить існування її зав'язок ще на ранніх етапах розвитку науки. Формування сучасного уявлення про криміналістичну технологію як новітній напрям наукових досліджень, разом із тим, засновується на масиві традиційних положень криміналістики. Так, розвиток концепції алгоритмізації та програмування, широке застосування моделювання в криміналістиці стало поштовхом до появи технологічного підходу, що на сучасному етапі зазнає поступового поширення у всіх напрямках криміналістичних досліджень. І все ж технологічний підхід — це якісно нова форма наукового пізнання та функціонування складних систем — злочинної діяльності та діяльності з розслідування злочинів. Саме якісними перетвореннями їх структур на сучасному етапі зумовлена необхідність створення нового підходу щодо їх дослідження. Зазначене положення відповідає основним положенням закону розвитку криміналістики, що полягає в обумовленості криміналістичних рекомендацій потребами практики боротьби із злочинністю та удосконаленні практики на основі криміналістики [22, с. 58–61]. Перспективи розвитку і застосування технологічного підходу в криміналістиці можуть бути відображені як в теоретичному, так і в практичному аспектах. В теорії криміналістики технологічний підхід використовується для вдосконалення й уточнення предмета криміналістичної науки, змісту її розділів — криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики розслідування. У сфері практичної діяльності слід виходити з фактичної технологізації як криміналістичної (слідчої, експертної), так і злочинної діяльності. Застосування технологічного підходу дає змогу системно підійти до вдосконалення процесу вирішення криміналістичних завдань з виявлення, розслідування злочинів та викриття всіх винних осіб.

Розвиток технологічної концепції зумовлений потребами практики та відповідає основним напрямам наукових досліджень у криміналістиці, досягнення яких покликані оптимізувати боротьбу із злочинністю [23, с. 103–119]. Спостерігається зворотний зв'язок науки та практики, що полягає в їх двосторонньому впливі та взаємному вдосконаленні, а як наслідок — процес постійного вдосконалення понятійно-категоріального апарату криміналістичної науки шляхом уточнення понятійної форми деяких категорій та появи нових понять. Проникненню «технології» в криміналістичну науку передувало початкове формування її понятійної форми у виробничій сфері та подальше поширення щодо соціальних процесів у педагогіці, соціології, психології тощо. Зазначена тенденція є проявом загального закону інтеграції та диференціації наукових знань, що забезпечує постійний розвиток криміналістики та її поповнення новим знанням як відкритої системи, що активно розвивається. Закономірним наслідком цього є активний процес пристосування досягнень різних наук, що відповідає основній функції криміналістики — забезпеченню практики ефективним комплексом засобів, методів та прийомів боротьби із злочинністю.

Л і т е р а т у р а

1. Штофф В. А. Проблемы методологии научного познания : монография / В. А. Штофф. — М. : Высш. шк., 1978. — 269 с.
2. Стефанов Н. Общественные науки и социальная технология / Н. Стефанов ; под общ. ред. В. Г. Шорина. — М. : Прогресс, 1976. — 252 с.
3. Лазарев Ф. В. Структура познания и научная революция / Ф. В. Лазарев, М. К. Трифонова. — М. : Высш. шк., 1980. — 127 с.
4. Зорин Г. А. Криминалистическая методология / Г. А. Зорин. — Минск : Амадея, 2000. — 608 с.
5. Блауберг В. В. Системный подход: предпосылки, трудности, проблемы / В. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Э. Н. Юдин. — М., 1969. — 48 с.
6. Гаврилин Ю. В. Криминалистика в понятиях и терминах : учеб. пособие / Ю. В. Гаврилин, А. Ю. Головин, И. В. Тишутина ; под ред. А. Ю. Головина. — М. : Книжный мир, 2006. — 384 с.
7. Криминалистика. В 3 т. Т. 1. История, общая и частные теории / под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого, И. М. Лузгина. — М. : Акад. МВД России, 1995. — 280 с.
8. Образцов В. А. Криминалистика : парные категории / В. А. Образцов. — М. : Юрлитинформ, 2007. — 296 с.
9. Эксархопуло А. А. Предмет и система криминалистики: проблемы развития на рубеже XX—XXI веков / А. А. Эксархопуло. — СПб. : Изд-во СПбГУ, 2004. — 112 с.
10. Юматов В. А. Технологические и организационные аспекты оптимизации деятельности специалистов и экспертов в уголовном судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. А. Юматов. — Н. Новгород, 2006. — 190 с.
11. Готт В. С. Категории современной науки (становление и развитие) / В. С. Готт, Э. П. Семенюк, А. Д. Урсул. — М. : Мысль, 1984. — 268 с.
12. Глушков В. М. О гносеологических основах математизации наук / В. М. Глушков. — М., 1966. — 446 с.
13. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня (злободневные проблемы российской криминалистики) / Р. С. Белкин. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2001. — 240 с.
14. Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе / А. И. Винберг. — М., 1956. — 220 с.
15. Шмонин А. В. Методология криминалистической методики : монография / А. В. Шмонин. — М. : Юрлитинформ, 2010. — 416 с.
16. Зотов Д. В. Уголовно-процессуальное доказывание и научно-технические достижения: теоретические проблемы : монография / Д. В. Зотов. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2005. — 200 с.
17. Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / Е. К. Войшвилло. — М. : Изд-во МГУ, 1989. — 239 с.
18. Замараева Н. А. Правовые и организационно-методические проблемы использования компьютерных технологий при производстве судебных экспертиз : дис. ... канд. юрид. наук / Н. А. Замараева. — М., 2001. — 205 с.
19. Философский энциклопедический словарь. — М. : Сов. энцикл., 1989. — 815 с.
20. Еникеев М. И. Следственные действия: психология, тактика, технология : учеб. пособие / М. И. Еникеев, В. А. Образцов, В. Е. Эминов. — М., 2007. — 216 с.
21. Белкин Р. С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 1. Общая теория криминалистики / Р. С. Белкин. — М., 1997. — 408 с.
22. Криминалистика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов [и др.] ; под ред. Р. С. Белкина. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — 990 с.
23. Тищенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень / А. В. Тищенко ; за ред. І. П. Красюка. — К., 2003. — 359 с.

А н о т а ц і я

Тищенко В. В., Барцицька А. А. Сучасні тенденції розвитку понятійно-категоріального апарату криміналістики. — Стаття.

У статті досліджено основні напрямки розвитку понятійно-категоріального апарату криміналістики на сучасному етапі. Розглянуто тенденцію технологізації та визначено місце категорії «криміналістична технологія» в понятійному апараті криміналістики. Обґрунтовано історичну обумовленість технологічного підходу в криміналістиці, виникнення якого відповідає загальним законам та пріоритетним напрямкам розвитку науки.

Ключові слова: понятійно-категоріальний апарат, криміналістична технологія, технологічний підхід.

А н н о т а ц и я

Тищенко В. В., Барцицкая А. А. Современные тенденции развития понятийно-категориального аппарата криминалистики. — Статья.

В статье исследованы основные направления развития понятийно-категориального аппарата криминалистики на современном этапе. Рассмотрена тенденция технологизации и определено место категории «криминалистическая технология» в понятийном аппарате криминалистики. Обоснована историческая обусловленность технологического подхода в криминалистике, возникновение которого соответствует общим законам и приоритетным направлениям развития науки.

Ключевые слова: понятийно-категориальный аппарат, криминалистическая технология, технологический подход.

S u m m a r y

Tishchenko V. V., Bartsitskaya A. A. Current trends of development in the conceptual-categorical system of criminalistics. — Article.

In article the main directions of development of the conceptual and categorial device of criminalistics at the present stage are investigated. The tendency of technology is considered and the category place «criminalistic technology» in the conceptual device of criminalistics is defined. It is proved historical conditionality of a technological approach in the criminalistics which emergence corresponds to the general laws and the priority directions of development of a science.

Keywords: conceptual-categorical apparatus, criminalistic technology, technological approach.